

פיקוח נפש בשבת

ר' בניה זאגא

הקדמה

דבר ידוע הוא שמותר לחלל שבת במקום פיקוח נפש. במאמר שלפנינו נדון בגדרי הלכה זו במטרה להגיע לבירור דין תכנון מראש למניעת פיקוח נפש, מתוך הבנה שבניהולה של מדינה אנו נתקלים בצורך לחלל שבת עבור פיקוח נפש באופן תדיר הרבה יותר מאשר בזמן ישיבתנו בין הגוים, כאשר לא היו לנו צבא, משטרה וכדומה, שנתקלים במצבים של פיקוח נפש דבר יום ביומו, ועליהם לתכנן ולמנוע הגעה לידי סכנת נפשות ציבורית.

במבוא ננסה להציג גישות שונות לפתרון בעיות העולות מניהול מדינה ע"פ ההלכה.

בפרק הראשון נדון במקורות להיתר לחלל שבת עבור פיקוח נפש, ובהשלכות שלהם על תכנון מראש.

בפרק השני נדון בגדרי ספק פיקוח נפש, המשמש כבסיס להיערכות לתרחישי קיצון, שבמרבית הפעמים מוטלים בספק.

בפרק השלישי נדון האם מותר לחלל שבת כדי למנוע סכנה העלולה לבוא.

בפרק הרביעי והאחרון נדון בפיקוח נפש של ציבור, ובהיתריו המיוחדים.

מבוא

עם הקמת המדינה, עלו שאלות רבות סביב קיום דרישות ההלכה במערכותיה. פולמוס מפורסם בנושא התנהל בין הרב משה צבי נריה לבין ישעיהו ליבוביץ¹. ישעיהו ליבוביץ טען שהרבנות אינה נותנת מענה הלכתי לצרכים של המדינה, ורצה להתיר לעבור על איסורי שבת ואיסורים נוספים למען קיומה באמצעות הגדרתה כ"עבודת ישראל", בדומה לעבודת הקרבנות המותרת בשבת. הרב נריה טען לעומתו שלרבנות יהיה מענה לכל שאלה, אבל אף גוף מגופי המדינה לא שואל אותה ולא מנסה לכוון את התנהלותו על פי ההלכה. מאז ועד היום פוסקים רבים התייחסו לבעיות שונות העולות מצרכי המדינה שלעיתים נראים כמתנגשים בהלכה, והציעו מגוון פתרונות (בסוף המאמר מובאים מראי מקומות). ניתן לציין שלוש גישות בנושא: אפשרות ראשונה (בדומה להצעת ישעיהו

¹ דבריו של הרב נריה מופיעים בספר 'צניף מלוכה' עמ' 299-307 ודבריו של ישעיהו ליבוביץ בכתב העת 'בטרים' קנ"ח, וכן בספר 'יהדות', עם יהודי ומדינת ישראל.

ליבוביץ), הינה מציאת פתרון כולל, שיתיר את כל הדברים הנצרכים לקיום המדינה. ישנם כמה כיוונים כאלה כמו סוגיית "לא תגורו מפני איש" של מיכאל אברהם², או קיום המדינה הישראלית כעקרון הלכתי-ציבורי, הדוחה את שאר המצוות (במסגרת היתר למגדר מילתא, או בדומה)³. היתרון בגישות אלו ברור; הן אינן מצריכות להתאמץ למצוא פתרונות הלכתיים מורכבים לכל מקרה ומקרה אלא מתירות באופן גורף יחסית. נקודת החולשה שבהן היא שמדובר בחידושים מפליגים, שלעיתים נכנסים לגדר רפורמה, ודרוש להם פוסק בעל כתפיים רחבות שיקבל את הסכמת שאר גדולי הפוסקים, דבר שקשה להשגה בימינו.

דרך שנייה היא לחפש שיטות מקלות בהלכות השונות ולפסוק כמותן בכל הנוגע לתפקוד המדינה. דרך זו אינה מצריכה חידושים מפליגים, אלא משתמשת באוצר הראשונים והאחרונים שישנם בידינו, ובוררת מתוכם את המתאימים לה מתוך מחשבה שקיום המדינה על פי ההלכה הוא ערך המכפיף תחתיו ערכים אחרים.

דרך שלישית, והיא דרך המלך בעיניי, עד שנגיע לכך שגדולי פוסקי הדור ישבו על המדוכה ויגיעו להסכמה, היא לברר את דברי הפוסקים בדרך משא ומתן של הלכה לפי מסורת הפסיקה שבידינו, להחמיר היכן שנהוג להחמיר ולהקל היכן שנהוג להקל, כמו בכל נושא אחר, ובעת צורך למצוא פתרון טכנולוגי או מעשי אחר שלא יעקם את ההלכה.

לעניין נושא מאמרנו, הרב אונטרמן בפתח מאמרו 'גדרי פיקוח נפש' (בצומת התורה והמדינה ג, עמ' 313) כותב שישנה נטיה להרחיב את המושג פיקוח נפש, ודבר זה עורר אותו לדון בגדריו. מדבריו נראה שהוא מתכוון לנטיה שלילית, של אלה הרוצים לפרוץ גדרה של הלכה, ונסמכים על טיעון זה. נראה שנטייה זו נובעת בין היתר מאופייה של מדינה, שהאחריות על תושביה מחייבת תכנון מראש כדי למנוע סכנות, וכן מכיוון שהוראות הבטיחות של גופים כמו הצבא והמשטרה נקבעו ללא התייעצות עם גדולי תורה, ולעיתים הם חוששים יותר מכפי שההלכה חוששת ממניעים נוספים כמו חשש מתביעות, שמירה על משמעת וכדומה.

החזו"א כותב באגרת (מובאת ב'פאר הדור' עמ' קפה-קפו) על הצורך בזהירות שלא להרחיב מדי דין זה, שכן אם נעקור הלכות שבת לגמרי, נגיע למצב של חילול ה', הדוחה פיקוח נפש (כדין עבירה בפרהסיא). מצד שני, חז"ל נהרו מאד בפיקוח נפש, וקבעו כמה הלכות כדי שחש וחלילה לא יחששו לחלל שבת עבור פיקוח נפש, כגון שיעשה חילול השבת בישראל גדול ותלמיד חכם, ולא בגוי או קטן, אע"פ שעל ידי שימוש בגוי אפשר למעט באיסורין, כך שדרושה זהירות גם לצד השני.

² עיין 'מידה טובה' 141, וכן 'מחניך-בטאון הרבנות הצבאית' ג, עמ' 241 ו-245.

³ עיין 'אור תורה' שז במאמרו של הרב הנקין, וכן בשו"ת 'משפט כהן' סי' קמד.

פרק ראשון - מקור הדין

א. המשנה במסכת יומא (ח, ז) אומרת:

"ועוד אמר ר' מתיא בן חרש: החושש בגרונו מטילין לו סם בתוך פיו בשבת מפני שהוא ספק נפשות וכל ספק נפשות דוחה את השבת".

אומרת המשנה שבמקרה של סכנת חיים, ואפילו ספק סכנת חיים, מותר לחלל שבת, אך במשנה לא מופיע מקור הדין. המקור מתבאר בגמרא (יומא פה, ע"א):

"וכבר היה ר' ישמעאל ור' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה מהלכין בדרך.. נשאלה שאלה זו בפניהם מניין לפיקוח נפש שדוחה את השבת.. ר' שמעון בן מנסיא אומר 'ושמרו בני ישראל את השבת' (שמות לא, טז) אמרה תורה חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה⁴. א"ר יהודה אמר שמואל אי הואי התם הווה אמינא דידי עדיפא מדידהו 'וחי בהם' (ויקרא יח, ה) ולא שימות בהם. אמר רבא לכולהו אית להו פירכא בר מדשמואל דלית ליה פירכא... וכולהו אשכחן ודאי, ספק מנלן? ודשמואל ודאי לית ליה פירכא".

הגמרא מביאה לימודים של תנאים שונים כמקור לכך שפיקוח נפש דוחה שבת. שמואל אומר שיש לו מקור טוב יותר, שאין עליו קושיא וממנו ניתן ללמוד שגם בספק פיקוח נפש מחללים שבת, והוא הפסוק "ושמרתם את חקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" – ולא שימות בהם. בלשונו של הרמב"ם (שבת פ"ב, ה"ג): "ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה שנאמר אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ולא שימות בהם. הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם". דרשה זו מופיעה גם במקור תנאי במסכת סנהדרין (עד, ע"א): "א"ר ישמעאל מנין שאם אמרו לו לאדם עבוד עבודת כוכבים ואל תהרג מנין שיעבוד ואל יהרג?⁵ ת"ל 'וחי בהם' ולא שימות בהם".

ב. משמע מהגמרא שלימודו של שמואל התקבל להלכה, משום שהגמרא משבחת אותו ומשום שרק ממנו ניתן ללמוד ספק פיקוח נפש, וכן נראה מהרמב"ם שהזכרנו לעיל. אך מעיון בדברי הראשונים והאחרונים עולה שישנן שיטות שקיבלו את דעת ר' שמעון בן מנסיא "חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה":

1. בשאלתות דרב אחאי גאון (שאלתא א) מובאת כמקור לכך שפיקוח נפש דוחה שבת סברת 'חלל עליו' ולא מוזכרת סברת 'וחי בהם'. הנצי"ב בהעמק שאלה שם (אות ח) כותב ששמע שכן ס"ל להלכה, ומוסיף שהנ"מ היא האם מחללים שבת על עובר, שלא נקרא

⁴ "ושמרו בני ישראל את השבת" - כדי לעשות שבתות אחרות יזהרו בשבת זו בקיום שמירת שבתות הרבה". רש"י שם.

⁵ דעה זו לא התקבלה להלכה ועל עבודה זרה חל דין "יהרג ואל יעבור".

"אדם" ולכן לא נכלל ב'וחי בהם' שהוזכר בו "אדם", אך קיימת בו סברת 'חלל עליו', ולכן מחללים עליו שבת בוודאי ולא בספק. גם הרמב"ן בחידושו למסכת נדה (נד, ב) הביא את סברת 'חלל עליו' להיתר להציל עובר בשבת.

2. הבית מאיר (או"ח סי של) כותב:

"כיון דכל עיקר היתר חילול הוא כדי שישמור שבתות הרבה... ואף ששמואל למד ההיתר מן הפסוק 'וחי בהם' מ"מ מסתמא לא פליג לדינא על התנא שלמדו מן 'ושמרו' ומודה שעל מי שהוא בחזקת ודאי שלא ישמור שאין לחלל עליו".

משמע שהבין שנפסק כשתי הדעות יחד, ו'חלל עליו' מגביל את 'וחי בהם', ועל כן אסור לחלל שבת אלא אם כן האדם עברו מחללים שבת ישמור שבת בהמשך.

ג. ניתן למנות מספר הבדלים עקרוניים בין שתי סברות אלו בהבנת דין פיקוח נפש:

1. 'וחי בהם' הוא היתר עכשווי; אנחנו רוצים שהאדם יחיה בכל רגע ורגע ולכן מתירים לחלל שבת. 'חלל עליו' אופיו תכנון לעתיד. ההיתר לחלל שבת נובע מהרצון שבהמשך אדם ישמור שבת נוספות.

2. 'וחי בהם' פירושו העדפת חיי יהודי על פני קיום מצווה. 'חלל עליו' פירושו העדפת הסך הכולל של המצוות מול עבירה כעת.

פרק שני - ספק פיקוח נפש

א. הגמרא שם (יומא פד, ע"ב) אומרת: "אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל לא הלכו בפיקוח נפש אחר הרוב", ובטעמה של הלכה זו כותב התוס' שם (פה, ע"א ד"ה 'ולפקח הגל'): "אומר ר"י דהיינו טעמא דאין הולכין בפיקוח נפש אחר הרוב משום דכתיב וחי בהם ולא שימות בהם שלא יוכל לבוא בשום ענין לידי מיתת ישראל".

נשאלת השאלה, מה גבול החשש לספק פיקוח נפש? הרי לא ניתן לומר שעל כל חשש רחוק נחלל שבת, כמוכח מגזירת חז"ל שלא ליטול תרופות בשבת גזירה משום שחיקת סממנים (שבת נג, ע"ב. שו"ע או"ח שכח, א), אע"פ שבכל מחלה אפילו הקטנה ביותר ניתן לחשוש שמא ימות האדם מסיבוכים שונים ומשונים.

ב. שאלת ההגדרה המדויקת לא עלתה לפני הדורות האחרונים. לפני כן סמכו על שיקול דעת הפוסק שיכריע מה נחשב ספק קרוב ומה נחשב ספק רחוק. למשל בשו"ת ר' עקיבא איגר (א, ס) כותב: "דאיכא כאב וצער טובא ואפשר על צד הריחוק אחת מני אלף דיצמח מזה סכנה... דאין אנו דנים אותו כעת בכלל סכנה או ספק סכנה". משמע שלא התכוון

להגדיר סכנה כאחת מני אלף אלא להגיד שספק רחוק אינו בכלל ספק נפשות שמחללים עליו שבת.

בדורנו התייחס לנושא הרב אוירבך והגדיר כך (שולחן שלמה שכט, ב): "כל שאנשים מפחדים או נבהלים מהדבר הזה גם בימות החול מחשש סכנה". בדומה לזה כותב הרב פיינשטיין באגרות משה (או"ח א, קכט): "וכל שהאדם חושש לזה שמא הוא חס ביותר מחללין... וסתם בני אדם חוששין כשהוא קרוב למדת 102⁶". אם כן, הדבר תלוי במנהג בני אדם.

הרב אליעזר ולדינברג (ציץ אליעזר ח"ט, סי' יז פרק ב אות כב) חולק על דבריו של הרב אוירבך, ומקשה עליו 2 קושיות: הראשונה היא שאם כן נתת תורת כל אדם בידו, וישנם הנבהלים מכל דבר קטן. וכי ניתן להתיר להם לחלל שבת? קושייתו השניה היא שישנם דברים שהיום לא מחזיקים אותם לסכנה, כגון יולדת תוך ג' ימים, וחז"ל התירו לחלל עבורם שבת.

בדעתו של הרב אוירבך נראה לומר, שלא התכוון לתת תורת כל אדם בידו, אלא שההלכה נקבעת ע"פ הסביר והמקובל בעיני רוב בני אדם. גם בדברי הרב פיינשטיין ניתן לומר כך, אך בצורה מעט מרווחת יותר; אם האדם עצמו חושש יותר משאר בני אדם, מתחשבים בדעתו אך רק כל עוד היא בגדר הסביר גם בעיני אחרים.

הגדרתו של הרב ולדינברג היא, שאנו חוששים לסכנה הנמצאת לפנינו ולא שמא תתפתח סכנה שאינה לפנינו. אך נראה שאין זה מגדיר את רמת הספק הנדרש; כיצד נגדיר האם סכנה נמצאת לפנינו אם לאו? נסביר זאת באמצעות שתי דוגמאות שמביא הרב ולדינברג עצמו; הוא מביא כדוגמה למקרה בו הסכנה אינה לפנינו רחוב חשוך שעלולים ליפול בו זקנים. אמנם המכשול לפנינו וניתן לדון על רמת הספק שאירוע מסכן חיים יקרה, אך הנתקל אינו לפנינו; לא בטוח שיעבור שם זקן, ולכן אסור להדליק אור ואין צורך לדון ברמת הספק הנדרשת להגדרת המכשול כמסוכן. כלומר, דברי הרב ולדינברג נוגעים במישור אחר ולא בהגדרת רמת הספק⁷. דוגמה שניה היא צינון שיכול במקרים נדירים מאד להתפתח למחלה מסכנת חיים. במקרה זה, לכאורה הסכנה לפנינו – הצינון, אלא שיש לנו ספק רחוק שאולי הצינון יסכן חיים. להגדרתו של הרב ולדינברג, גם במקרה זה הסכנה אינה לפנינו, מכיוון שצינון הוא ספק רחוק מדי ואינו נכלל בספק פיקוח נפש הדוחה שבת. מנין לו לרב ולדינברג שספק הסכנה שבצינון אינו נחשב ספק מספיק? הוא מכריע כך משיקול הדעת. כלומר, הוא אינו מגדיר את רמת הספק, אלא נותן מקום לשיקול דעתו של הפוסק.

⁶ מדובר על טמפרטורת הגוף במעלות פרנהייט.

⁷ בדרך אחרת ניתן לומר, שהרב ולדינברג מתייחס לספק מסוג אחר; ספק אם יקרה המקרה המסוכן ולא ספק אם יש סכנת חיים בדבר שלפנינו.

הגדרה נוספת מצאנו בדברי הרב יעקב אריאל בחוברת 'מאמינים במשטרה' 4. הוא כותב שעל חשש של 0.7 אחוז ודאי מותר לחלל שבת ופחות מזה תלוי בשיקול הדעת. השיעור של 0.7% נלמד מכך שחז"ל התירו לחלל שבת עבור יולדת, והשיעור של מיתת יולדות בארצות לא מפותחות (כמו בזמן חז"ל) הוא 0.7 אחוז⁸.

פרק שלישי - סכנה עתידית

התבוננות בתפקודה של המדינה ומערכותיה בימינו, מעלה שאחד המאפיינים הבולטים הוא התכנון מראש. המשטרה אינה מחכה לדיווחים על אירוע אלים כדי להגיע לשטח, אלא מסיירת ברחובות כדי למנוע היתכנות של אירוע כזה. הצבא אינו מחכה שצבא זר יתקוף את גבולות המדינה, אלא משתמש באמצעיו השונים, טכנולוגיים ואחרים, על מנת לצפות מראש מגמות מסוכנות בקרב אויבינו מסביב. מדובר על מצב שאינו בגדר פיקוח נפש כעת, אבל אם המדינה וגופיה לא ינקטו באמצעים אלה, נגיע למצב של פיקוח נפש. האם גם במצב כזה מתירה ההלכה לחלל שבת? בשני הפרקים הבאים נדון בשאלה זו משני היבטים; פיקוח נפש עתידי, ופיקוח נפש ציבורי.

אך לפני כן, נחלק בין כמה מקרים:

1. פיקוח נפש הנמצא לפנינו כעת, אך ניתן לדחות את הטיפול בו לאחר השבת.
2. פיקוח נפש שלא נמצא בפנינו, אך הגורם לפיקוח נפש כבר נמצא. למשל: נגיע המסתובב בעולם ועוד לא הגיע לישראל.
3. פיקוח נפש שלא נמצא בפנינו אך יש לחשוש שמא יתפתח.

א. הגמרא במסכת יומא (פד, ע"ב) אומרת:

"אמר רב יהודה אמר רב לא ספק שבת זו בלבד אמרו, אלא אפילו ספק שבת אחרת. היכי דמי? כגון דאמדה לתמניא יומי ויומא קמא שבתא, מהו דתימא ליעכב עד לאורתא כי היכי דלא ניחול עליה תרי שבתא? קמ"ל".

הגמרא עוסקת בחולה הנאמד בשבת שימות תוך 8 ימים, ובכל מקרה נצטרך לחלל עליו את השבת הבאה. האם גם את השבת הנוכחית יש לחלל עליו או שיש לדחות את הטיפול ליום חול? מסקנת הגמרא היא שמחללים עליו אף את השבת הנוכחית, וכך נפסק בשו"ע או"ח (שכת, יא). המשני"ב שם (ס"ק לב) כותב שמדובר במצב בו תגיע לחולה ריעותא בינתיים, אך אם אין הבדל אם יחללו שבת או ידחו את הטיפול למחר - יש לדחות.

⁸ אינני יודע מה מקורו של הרב אריאל לנתון זה.

הלכה זו נוגעת לנושא הראשון - פיקוח נפש שנמצא לפנינו אך ניתן לדחות את הטיפול בו, והמסקנה היא, כאמור, שאם יש ריעותא בדחיה מותר לחלל שבת, ואם אין - אסור.

ב. רבנו ירוחם (נתיב יב, חלק ט. הובא בב"י או"ח שכח, ה) כתב: "יש מי שכתב כי כל דבר שאין בו סכנה עתה אע"פ שיוכל לבוא לידי סכנה אין מחללין עליו אלא שבות דרבנן אבל לא אסור דאורייתא".

לדבריו, אין מחללין שבת באיסור תורה עבור סכנה עתידית. המג"א (או"ח שכח, ה) אומר שהשו"ע בסי' תריח חולק על רבינו ירוחם. הוא מוכיח זאת מדברי השו"ע שאם רופא אומר על חולה שאם לא יאכל ביום כיפור אפשר שיכבד חליו ויסתכן - מחללין עליו את יוה"כ ומותר לו לאכול אף שמדובר בסכנה עתידית. ניתן לומר שרבינו ירוחם התכוון למקרה בו אין התחלה של סכנה, ואינו חולק על השולחן ערוך במקרה בו יש חולה לפנינו.

קושיה נוספת הביא הרב אונטרמן במאמר גדרי פיקוח נפש (בצומת התורה והמדינה ג, אות ד. באות ח שם מביא הרב אונטרמן את הקושיה מיום כיפור ומתרץ באופן שהבאנו לעיל). הגה"מ (פ"ד מהל' מאכלות אסורות) הביא בשם מהר"ם מרוטנבורג שחולה נכפה (אפילפסיה) מותר להאכילו שרץ העוף כדי לרפאו, אם רופא אומר שיתרפא בכך, ואע"פ שהמחלה אינה מסוכנת בפני עצמה, החולה עלול ליפול למים או לאש ולהסתכן. משמע, שאע"פ שכעת אין פיקוח נפש, כיוון שיכול להיווצר פיקוח נפש – מותר לעבור על איסור תורה.

בשו"ת בנין ציון (קלז) כתב, שיש לחלק בין סכנת נפשות שלפנינו שאז חוששים גם לספק, לבין מקרה בו כעת אין סכנה אך יש לחשוש לסכנה הבאה, שבזה הולכין אחר הרוב. למשל, אם נפל בית על אדם מישראל, מותר לחלל שבת על כל ההריסות אע"פ שאולי כבר מת, אבל לא אוסרים על אדם לצאת לים בספינה אע"פ שיכולה להיוולד מכך סכנה, כיוון שהסכנה אינה לפנינו.

בדומה כתב גם בגליון מהרא"י (ברכות פ"ה מ"א), שהותר להציל רק מספק סכנה שנפל בה ולא להקדים ולהצילו מספק שמא יפול בה (ויש לעיין מה הדין לדעתו כאשר ודאי יפול בה).

אם כן, במקרה בו סיבת הסכנה נמצאת לפנינו מותר לחלל שבת, אבל אסור לחלל שבת משום חשש לסכנה עתידית.

ג. שו"ת נודע ביהודה (תניינא יו"ד, רל) דן בנושא ניתוח גופות לצורך לימוד רפואה. הרב השואל רצה להתיר משום פיקוח נפש אע"פ שיש בכך ניוול למת, ותשובתו שמותר רק אם יש חולה לפנינו, אך אם אין – אין זה בגדר פיקוח נפש, כפי שלא ניתן להתיר הכנת תרופות בשבת כאשר אין לפנינו אין חולה. גם בשו"ת חת"ס (סי' שלו) כתב כדבריו ופתי"ש (יו"ד שסג, ה) הביא דבריהם להלכה.

ד. בשו"ת מחנה חיים (יו"ד ב, ס) דן בדברי הנו"ב וחת"ס, וכתב שאין ראייה מאיסור הכנת רפואות בשבת כי טעם האיסור הוא משום שאפשר להכין ביום חול, אבל במקרה בו אין אפשרות להכין בחול - מותר. ממילא, מכיוון שלא ניתן ללמוד בלי לנתח מתים, מותר. מדבריו משמע שסכנה עתידית דינה כפיקוח נפש אע"פ שאין לפנינו סיכון.

ה. החזו"א (אהלות כב, לב) הביא את דברי הפת"ש המחלק בין חולה לפנינו למקרה בו אין חולה לפנינו, ואומר שהחילוק הוא בין מחלה שישנו סיכוי סביר שתופיע בקרוב מחלה שישנו חשש רחוק שתופיע, שאיננו נחשב לפיקוח נפש. הציץ אליעזר (חלק ח, טו, פרק ז אות ח) הבין שהחזו"א מסביר את דברי הנו"ב וחת"ס ולא חולק עליהם, אבל המסקנה שווה - כשהמחלה נמצאת בעולם אע"פ שכרגע אין חולה - מותר. יש להעיר שהחזו"א באגרת המופיעה בספר פאר הדור עמ' קפה - קפו, הביא את הנו"ב וחת"ס וכותב שוודאי ניתוח מת יש בו משום פיקוח נפש, אלא שהחמירו בכך שלא יעקר איסור ניתוחי מתים. וסיים, שהדבר נתון לשיקול דעת הפוסק לפי המקום והשעה.

היוצא מדברים אלה -

א. כשניתן לדחות טיפול, אם תיווצר ריעותא על ידי הדחיה - מחללים שבת ואם לא - אסור.

ב. בסכנה עתידית כשסיבת הסכנה כבר לפנינו - מותר לחלל שבת.

ג. בסכנה עתידית כשסיבת הסכנה אינה לפנינו - נחלקו הפוסקים. הנו"ב וחת"ס סוברים שאסור לחלל שבת אפילו כשהמחלה ישנה בעולם כשאין חולה לפנינו, והחזו"א התיר כשהמחלה ישנה בעולם אע"פ שאין חולה לפנינו. ה'מחנה חיים' התיר גם בסכנה עתידית (כשאי אפשר לנקוט באמצעים הדרושים בימי חול).

פרק רביעי - פיקוח נפש ציבורי

א. הגמרא במסכת שבת (מב, א) אומרת:

"האמר שמואל מכבין גחלת של מתכת ברה"ר בשביל שלא יזוקו בה רבים אבל לא גחלת של עץ".

הרשב"א שם (ד"ה 'גחלת') הביא את רב האי גאון המפרש שההבדל בין גחלת עץ למתכת הוא שמגחלת עץ רבים נוהרים כיוון שרואים שהיא בוערת, אבל מגחלת מתכת אינם נוהרים כיוון שקשה לראות שהיא רותחת, והקשה הרשב"א, כיצד התיר שמואל מלאכה דאורייתא משום היזק? ותירץ "דכיוון שדרכו להזיק ורבים ניזוקין בו כסכנת נפשות חשיב לה שמואל, דאי אפשר לרבים ליהרר ממנו, דאם זה יזהר זה לא ישמר ממנו".

כלומר, גחלת מתכת מוגדרת כסכנת נפשות ברה"ר, כיוון שהסיכוי שמישהו מבין העוברים ברה"ר ינזק גדול, ולעומת זאת, ברשות היחיד קל יותר להיזהר ולהזהיר ממנה ואין בה סכנה. היוצא מן האמור, שיש הבדל בין רבים ליחיד בהגדרת פיקוח נפש מהצד הסטטיסטי; הסיכוי שרבים ינזקו גדול מהסיכוי שיחיד ינזק בו.

ב. לדעת הרב אורבך⁹, בציבור חוששים לסכנות רחוקות יותר מאשר ביחיד לא רק מהפן הסטטיסטי; ייתכן שיחיד יקח סיכון של אחד לעשרת אלפים, אבל מנהיג מדינה שיקח סיכון כזה ייחשב ללא אחראי. נראה שעקרון זה נובע מהגדרתו של הרב אורבך לספק פיקוח נפש שהובאה לעיל (כפי מה שאנשים נוהגים להיזהר גם ביום חול).

ג. הרב ישראלי (עמוד הימיני יז, ח) כתב, שהכללים שנאמרו בענייני פיקוח נפש (חולה לפנינו וכדומה) מקבלים משמעות שונה כשאנחנו עוסקים בהוראה לציבור; מקרה שייחשב בעינינו כספק רחוק ביחיד ונאסור לחלל עליו את השבת, נורה להחשיב אותו כפיקוח נפש בהוראה לציבור כיוון שאנחנו לוקחים בחשבון את כלל המקרים שיכולים לקרות בעתיד וספק רחוק במקרה בודד הופך לוודאות במקרים רבים.

נבהיר יותר את הדברים ע"י דוגמה: האם חייל רשאי לנוע בשבת עם מחסנית בנשק כדי למעט בטלטול, אע"פ שהוראות הבטיחות של הצבא אוסרות זאת? אם נתייחס למקרה הזה כמקרה יחיד, הסיכוי שייפלט כדור לחייל זה הוא נמוך מאוד, ולכן נחייבו להכניס את המחסנית (כך פסק הרב אלישיב, עיין תחומין ג, הרב אברהם יצחק נריה, "פיקוח נפש בצבא בשבת").

אך אם נתייחס לכלל המקרים, בוודאי יפלט כדור במקרה מן המקרים, ולכן כהוראה כללית נורה להוציא את המחסנית (כך פסק הרב אורבך, וייתכן שפסק כך כשיטתו בעניין הגדרת פיקוח נפש שיש לחוש לכל דבר שנוהגים לחוש אליו בחול).

דבריו של הרב ישראלי מסתמכים על דין 'נמצאת מכשילן לעתיד לבוא', שלא הגבילו חז"ל היתר זה לאלו העלולים להיכשל ולא ליראי שמיים מופלגים, או לשואלים לפני שיצאו ולא אחר שכבר יצאו. מכאן הוא מסיק שיש מושג של 'מכשירי פיקוח נפש', כלומר דברים שלא מצילים נפשות, אך בלעדיהם לא יהיה ניתן להציל נפשות כשנגיע לפיקוח נפש.

ד. הרב גורן בספר תורת הרפואה (עמ' 79. עמ' 209, עמ' 217 ועמ' 225) הביא את שיטת הנו"ב החת"ס ולעומתם את החזו"א וחדש דעה אמצעית. לטענתו, דברי הנו"ב נכונים ברופא יהודי בגולה, שלא מוטלת עליו רפואת מדינה שלימה, ולכן אסר לנתח מת אם אין חולה לפנינו, כי לא סביר שיגיע לרופא זה חולה באותה מחלה, ואילו דברי החזו"א נכונים

⁹ מצוטט בשמו באסיא ט – גדרי ספק פיקוח נפש, הרב פרבשטיין.

במדינה יהודית, בה יש חובה לדעת לרפא את כל המחלות הקיימות בקרב האוכלוסיה ויש להחשיב כל מחלה שכיחה כ"חולה לפנינו"¹⁰.

ה. כדי לבסס את דבריהם של הרב גורן והרב ישראל, נביא מספר הלכות מהשו"ע ונראה כיצד הן מתבססות על אותם עקרונות¹¹.

שו"ע או"ח שכת, יב – "משתדלים שלא לעשות ע"י אינו יהודי... אלא ע"י ישראלים גדולים". מדוע לא לחלל שבת ע"י גוי ולמעט באיסורים? הסביר הרא"ש (יומא פ"ח, יד): "חיישינן זמנין דליתנהו ואתי לאהדורי בתרייהו". פירוש הדברים: אולי במקרה מסוים יש רופא גוי בקרבת מקום, אבל במקרה אחר לא יהיה, ואם עדיף לחלל שבת על ידי גוי, יתעכבו לחפש אחריו. כלומר, מדובר בחשש לסכנה עתידית העשויה לבא¹².

בנוסף, התיירו ליוצאים להציל לחזור לביתם אף שיצאו מתחום שבת, שמא לא יצאו בפעם הבאה (רמב"ם הל' שבת פ"ב הכ"ג). חשש זה נובע גם הוא מתכנון לעתיד אע"פ שאין סכנה כעת¹³.

דוגמה נוספת, היא ההלכה שנפסקה בשו"ע (או"ח שכ"ח, ד) שעושים כל צרכי חולה בשבת כמו שהיו עושים לו בחול, גם דברים שאין בהם משום פיקוח נפש. ומסביר הרדב"ז (ח"ד סי' קל) את הטעם (מובא בשמו בשו"ת יחוה דעת¹⁴) - כי יכול לקרות בעתיד מקרה בו יחשבו שטיפול כלשהו אינו נזקק להצלת נפשות ובאמת טיפול זה הוא הכרחי ויסקנו את החולה. גם כאן יש חשש למקרה עתידי ועדיין 'אין חולה לפנינו'¹⁵.

בתקופת האחרונים מצינו דוגמה נוספת: 'ועד ארבע הארצות'¹⁶ התיר לרופאים יהודים לחלל שבת גם על רפואת נכרים, בשל חשש שהרופאים הגויים לא ירפאו יהודים או

¹⁰ בתחומין כט, עמ' 386-402 "גדרי פיקוח נפש ציבורי: הרש"ז אוירבך הר"ש ישראלי והר"ש גורן", רוצה הרב יצחק ברט לטעון שהיתרו של הרב גורן נובע מעקרון 'אחריות המדינה' שדוחה שבת. בעיניי נכונים דבריו של הרב ישראל רוזן שאחריות המדינה אינה דוחה שבת וכוונת הרב גורן היא להגדיר סכנה עתידית כוודאי פיקוח נפש כשעוסקים במדינה.

¹¹ את רוב הראיות הביא הרב הרצוג במאמרו בתחומין ד "על הקמת המדינה ומלחמותיה" עמ' 22.

¹² הרמ"א הסובר שעדיף לחלל ע"י גוים, לא בהכרח חולק על כך. הוא סובר שידעו לחלק ולא לחפש גוי כשהוא לא זמין מאד ולכן כלל אין בכך סכנה. יש להעיר שיש מסבירים שהיתרו של השו"ע נובע מכך שהוא סובר ששבת הותרה אצל פיקוח נפש ולכן אין צורך למעט באיסורים, ואז נדחתה הראיה.

¹³ יש אומרים שרק איסור דרבנן התיירו במקרה זה, ואם כן אין מכאן ראיה לנידונו.

¹⁴ ח"ד סי' ל, אות ה.

¹⁵ גם כאן, יש שהבינו שהיתרו של השו"ע נובע מכך שסבר ששבת הותרה אצל פיקוח נפש, או שאפילו אם היא דחוייה, הטיפול בחולה הותר על כל מה שהוא כולל, כמו ציצי מילה שאינם מעכבים שמותר לחזור עליהם בשבת אם לא פירש.

¹⁶ עיי' שו"ת דברי חיים ח"ב או"ח סי' כה.

שיתנקמו בהם. זהו חשש לסכנה עתידית, שכן כעת אין לפנינו חולה שאינם מוכנים לטפל בו¹⁷.

דברים אלו אינם עולים בקנה אחד עם דברי הנו"ב והחת"ס, שחוששים לסכנה עתידית רק כשיש חולה לפנינו ולכן נראה לתרץ כך: הלכות אלו מתייחסות לכלל מקרי פיקוח נפש וקובעות כיצד להתנהג בהם ולכן הוודאות בהן גדולה יותר; ודאי שביום מן הימים יהיה מקרה של פיקוח נפש בשבת ולא יהיה גוי בקרבת מקום, וודאי שביום מן הימים יהיו אנשי הצלה שיהססו לצאת להציל כדי לא להיתקע מחוץ לביתם. איננו יודעים אם יהיה זה מחר או בעוד שבוע, בעיירה זו או בשנייה, אבל וודאי יקרה. לכן אנחנו חוששים לסכנה זו ומתייחסים אליה כוודאית. לעומת זאת, קיים ספק גדול אם לרופא שילמד לרפא מחלה על ידי ניתוח מת יזדמן חולה במחלה זו, ולכן הדבר אסור.

ניתן להקיש מדברים אלו על תכנון מדיניות במדינת ישראל; למשל, ודאי שאם המשטרה לא תסייר ברחובות, נגיע לידי פיקוח נפש, ולכן יש מקום נרחב להתיר זאת למרות שמדובר בסכנה עתידית.

מאמרים להרחבה ועיון:

תחומין ג, "פיקוח נפש בשבת בצבא", הרב אברהם יצחק נריה, עמ' 23-11 (בעיקר אותיות ג, ה, ו).

תחומין ד, "על הקמת המדינה ומלחמותיה", הרב הרצוג, עמ' 22 בקטע תחת הכותרת "פיקוח נפש מחשש עתידי".

תחומין כט, "גדרי פיקוח נפש ציבורי: הרש"ז אוירבך הר"ש ישראלי והר"ש גורן" יצחק ברט, עמ' 402-386.

בצומת התורה והמדינה ג, "שמירת הבטחון הפנימי בשבת וביו"ט", הרב הרצוג, עמ' 7-15. בעיקר עמ' 13 פסקה ה.

בצומת התורה והמדינה ג, "גדרי פיקוח נפש" הרב אונטרמן, עמ' 357-313 (בעיקר אותיות ד, ח, ט).

עמוד הימיני סימן יז, "הבטחון הפנימי במדינה בשבת" (בעיקר אות ח, עמ' ריא-ריד).

דיני ישראל לא, "עמדת פוסקי ההלכה בענין פעולתם של כוחות הבטחון והצרכים החיוניים בשבת" עמ' 247-197 (בעיקר עמ' 235-219).

¹⁷ גם כאן אפשר לומר שזהו אינו חשש שמא לא ירפאו חולה בעתיד, אלא חשש מנקמה מידית.